

Tort Law in Iran: Tort or Torts

Iraj Babaei*

Associate Professor in Private law and Law & Economics
in Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

Abstract

Despite the existence of many rules regarding liability for causing damage to another in Islamic law and the extensive fiqh doctrine in this regard, it has not developed into an independent branch of legal studies and laws within Islamic law. However, the law of Torts is recognized as an original branch of law in modern Iranian law. Influenced by modern French and Roman-German tort law doctrine, Iranian legal doctrine has established general rules and theories of tort law that can be applied to all aspects of causing harm to others. This approach differs from the approach taken by faqihs (Islamic jurists) towards torts, which form the basis of modern Iranian law. According to the Constitution of the Islamic Republic of Iran, all rules of Iranian law should be in accordance with Shiite fiqh. Shiite fiqh applies different principles to different torts, and there is no general rule or principle applicable to all torts. Due to the influence and supreme position of fiqh in modern Iranian law, these differing approaches have led to significant misunderstandings in modern Iranian Tort law. It seems that the most suitable and efficient approach for Iranian tort doctrine is to move away from the idea of unified tort law and consider this area of law as diverse, where different general rules are applied based on the nature of the specific tort.

In fact, according to modern Iranian doctrine, all torts are based on three elements: Damage, Act of harm to another, and Causation. The doctrine discusses each element independently. Regarding Damage, the doctrine presents different types of damages: physical damage to property, financial and economic losses, personal injury, moral damage, etc. If the damage suffered by the claimant is recognized as repairable under tort law, the element of damage is satisfied. The doctrine then considers different ways in which civil liability can be established, such as negligence, personal acts, vicarious liability, traffic accidents, malpractice, and more. Finally, the doctrine addresses causation as a necessary condition for civil liability. When all three elements and their respective conditions discussed in separate parts are met, there will be a liability to compensate the victim by making payment for the damages. The doctrine then proceeds to explain how damages should be compensated. Generally, the compensation principle is presented as a golden rule applicable to all forms and types of damages: the tortfeasor is liable to

* Corresponding Author: irajbabaei@atu.ac.ir

How to Cite: Babaei, I. (2023). Tort law in Iran: Tort or Torts. *Private Law Research*, 12(44), 97-130. doi: 10.22054/jplr.2023.50777.2372.

fully compensate for the damage suffered by the victim without making any profit.

Considering tort law as a unified concept, the argument about the foundation of tort law (Negligence or Strict liability) has been presented as a unique principle applicable to all kinds of torts, damages, and acts that engage civil liability. However, this approach does not align with actual Iranian law based on Shiite fiqh rules. The conditions and effects of tort law differ depending on the nature of the damage, and the compensation rules vary accordingly. For instance, in cases of damage to properties, civil liability is established when physical damage to property is caused by a tortfeasor, regardless of whether negligence was involved or not. In this area, there is no distinction between intentional and unintentional harmful acts, and strict liability is recognized as the foundation of tort law. On the other hand, the conditions for pure economic or financial loss are different. These damages are not considered as engaging civil liability unless they are caused by a criminal act (intentional malicious act). The compensation principle applies to all kinds of property damages.

The conditions for engaging civil liability for personal injury differ from those for property damage. Civil liability to compensate the victim with monetary payment is primarily established for unintentional acts. In cases of intentional harm, there is no civil liability, and the tortfeasor is subject to retaliation as a crime. When civil liability is recognized, similar to property damages, torts are based on strict liability. The amount of damages for any bodily injury is determined by law, and the compensation principle does not apply in this field.

Regarding moral damages, the conditions for civil liability are different from other types of damages. Traditional law did not anticipate civil liability for moral damages, considering harmful acts as crimes punishable by appropriate punishment. However, in recent criminal procedure laws, civil liability alongside criminal punishment has been recognized in relation to moral damages. Although civil liability for moral damages is provided for by law, it appears that the nature of liability remains punitive for the tortfeasor. The deterrence aspect of civil liability is essential in determining damages, with the amount of money determined primarily based on the intention and malice of the harmful act and its impact on the victim. Consequently, the compensation principle does not apply in cases of moral damages, and damages are determined more by considering the circumstances of the harmful act rather than solely focusing on the harm itself.

The conditions, elements, and effects of other areas of tort law such as Nuisance and Trespass differ significantly from those mentioned above, as discussed in both Fiqh's (Islamic jurisprudence) and legal Iranian doctrine.

Considering all these differing conditions, elements, and remedies in governing Iranian Tort law, it becomes evident that there is no singular logic of tort in Iran; instead, there are multiple torts. The modern doctrine that follows a unified logic and approach to torts makes a significant mistake in understanding the rule of law and often leads to uncomfortable suggestions for its development. A better way to understand the applicable rules and

|99| Babaei

propose new ones is to study Iranian tort law according to a multiple theory that aligns more with traditional Iranian law and Shiite fiqh rather than following the logic of tort law in French civil law or Roman-German approaches.

Keywords: Tort, Torts, Legal Integrity, Pluralistic Approach, Civil Liability.

مسئولیت مدنی؛ منطق واحد یا متکثر

ایرج بابائی* دانشیار دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

چکیده

علی‌رغم گستردگی مباحث و احکام فقه اسلامی در مورد تدارک خسارت وارده به دیگری، تا قبل از رواج حقوق مسئولیت مدنی، این مباحث هیچ‌گاه به‌عنوان دانش و موضوعی مستقل و یکپارچه در حقوق ایران مطرح نشده بود. از آنجاکه منطق دکترین این مبحث از دیگر کشورها و به‌خصوص حقوق فرانسه و خانواده رومی-ژرمنی به حقوق ایران راه یافت، حقوق‌دانان ایرانی تحت‌تأثیر این نظام‌های حقوقی، رویکردی وحدت‌گرا نسبت به مباحث مسئولیت مدنی داشته‌اند؛ بدین‌نحو که منطق کلی و واحدی را در تمامی موارد ایراد خسارت به غیر، اعمال کرده و از این منطق و قواعد، احکام حقوقی استخراج می‌کنند، ولی این رویکرد با نگرش فقه اسلامی به موضوع ایراد خسارت مغایر است و لذا منتهی به استنتاج و استخراج قواعد و احکام حقوقی متفاوت با احکام و منطق فقه اسلامی می‌شود. فقها نگاهی متکثر به موضوعات ایراد خسارت و ضمان تدارک این خسارات دارند و احکام موضوع را با توجه به نوع خسارت و نحوه ایراد ضرر در چارچوب‌های متفاوت طبقه‌بندی و استخراج می‌کنند. ریشه بسیاری از تعارضات و سوء تفاهمات میان حقوق‌دانان و فقها درباره مسائل مسئولیت مدنی و ضمان قهری همین اختلاف نگاه است.

واژگان کلیدی: مسئولیت مدنی، مفهوم مسئولیت مدنی، منطق مسئولیت مدنی، اتلاف و تسبیب، غصب، مزاحمت، ضمان قهری.

مقدمه

مسئولیت مدنی اصطلاحی نسبتاً نو در ادبیات حقوقی ایران به شمار می‌رود که معادل اصطلاح *responsabilité civile* در حقوق فرانسه و *Deliktsrecht* در حقوق رومی-ژرمنی است. مسئولیت مدنی بخشی از حقوق مدنی است که در آن به بیان احکام تکلیف به جبران و تدارک خسارت وارده به دیگری پرداخته می‌شود. این اصطلاح با تصویب قانون ۱۳۳۹ به ادبیات قانون‌گذاری ایران وارد شده و در دکترین حقوقی توسعه بسیار یافته و ادبیات وسیعی را به خود اختصاص داده است. علی‌رغم توسعه و رواج این اصطلاح در حقوق ایران، به نظر می‌رسد که تعریف و ماهیت این نهاد حقوقی و ارتباط آن با نهادها و قواعد و احکام فقهی ناظر بر احکام ایراد خسارت به دیگری، به خوبی تبیین نشده و لذا موجبات بروز ابهامات و تشتت جدی در مورد دامنه اعمال و شرایط ایجاد و آثار مسئولیت مدنی در حقوق جدید ایران که به تصریح قانون اساسی جمهوری اسلامی باید هماهنگ با فقه امامیه باشد، شده است.

مباحث راجع به ایراد خسارت به غیر، همواره در حقوق سنتی و فقه اسلامی مطرح بوده و احکام بسیاری در این باره در فقه اسلامی بیان شده است، ولی هیچ‌گاه این مباحث و احکام در قالب واحد و با عنوان خاص و منسجم مورد بحث قرار نگرفته است و عنوان مستقلی نیافته است. مشخصاً در فقه و تاریخ حقوق ایران همواره برای ایراد خسارت جانی احکام روشنی مقرر بوده است و بسته به نحوه ایراد خسارت و عمدی یا غیرعمد بودن، حکم به قصاص یا پرداخت دیه مقرر شده است. همچنین در مورد تلف اموال (اعم از عین یا منفعت)، حکم به جبران و پرداخت مالی شده است. علاوه بر این در زمینه‌های دیگر ایراد خسارت، همچون فریب‌داری که منجر به لطمه مالی یا جانی غیر شود و همچنین تصرف در مال که موجب ضرر و کاهش مطلوبیت یا قابلیت استفاده در املاک مجاور شود، احکام مشخصی در فقه اسلامی بیان شده است. علی‌رغم وجود تمامی این احکام و مباحث در فقه، باب و مبحث مستقلی (همچون مبحث مسئولیت مدنی) با محوریت ایراد خسارت به دیگری که به بیان منسجم احکام راجع به ایراد خسارت به دیگر پردازد، شکل نگرفته و منطبق واحدی برای

استخراج احکام مربوطه به وجود نیامده است. با طرح و رواج مبحث مستقلی تحت عنوان مسئولیت مدنی در دیگر نظام‌های حقوقی پیشرفته، این رشته بحث به حقوق مدرن ایران راه یافت.

طرح صحیح مباحث مسئولیت مدنی در فضای حقوقی ایران که ریشه در فقه دارد و به تصریح قانون اساسی جمهوری اسلامی باید منطبق با فقه اسلامی باشد، مستلزم تعریفی روشن از این مفهوم جدید و مشخص شدن ارتباط آن با احکام و دیدگاه فقهی است تا با شناخت ارتباط بین این مفاهیم و احکام، از یک سو، بتوان از سوابق و احکام فقهی در این باره بهره شایسته برد و از سوی دیگر، منطق روشنی برای فهم و تفسیر و استخراج احکام جدید پاسخ‌گو به مقتضیات روز و در عین حال سازگار با فقه و شریعت اسلامی یافت.

مطالعه دکتربین حقوق ایران در مورد تعریف حقوق مسئولیت مدنی و نحوه معرفی این نهاد به جامعه حقوقی و فقهی، متأسفانه حاکی از آن است که این مهم به نحو مطلوبی صورت نگرفته است؛ حقوق‌دانان برجسته ما با پیروی از دکتربین و مفهوم و منطق پذیرفته شده در نظام‌های حقوق نوشته منشأ الهام حقوق ما، سعی در تبیین جایگاه و دامنه این مبحث در حقوق ایران کرده‌اند و ارتباط آن با مباحث مطروحه در حقوق سنتی ایران را به نحو شایسته تبیین نکرده‌اند. به همین دلیل اتهامات حقوقی دامنه‌دار و اختلاف نظرات بسیاری در این زمینه بین حقوق‌دانان جدید و حقوق‌دانان سنتی و فقها به وجود آمده است. در این نوشته سعی بر تبیین مفهوم مسئولیت مدنی و شناخت ماهیت و منطق واحد یا متکثر حاکم بر این نهاد است تا جایگاه و ارتباط این مفهوم با نهادهای فقهی مرتبط روشن شود و از این طریق، بتوان به نحو مطلوب تری از منطق به کار رفته در مباحث و نگاه فقهی، برای استخراج احکام مسئولیت مدنی و اجتناب از تشتت در احکام حقوقی بهره برد.

تعریف مسئولیت مدنی

در غیاب تعریف قانونی، حقوق‌دانان با عبارات مختلفی مسئولیت مدنی را تعریف کرده‌اند.

مسئولیت^۱ (مدنی)، تعهد قانونی شخص بر رفع ضرری که به دیگری وارد کرده است، خواه این ضرر ناشی از تقصیر خود وی باشد یا ناشی از فعالیت او شده باشد. (فقه) در همین معنی لفظ ضمان را به کار برده‌اند و معنی آن هر نوع مسئولیت اعم از مسئولیت مالی و مسئولیت کیفری است.^۲

در هر مورد که شخص ناگزیر از جبران خسارت دیگری باشد، می‌گویند در برابر او «مسئولیت مدنی» دارد. بر مبنای این مسئولیت رابطه دینی ویژه‌ای بین زیان‌دیده و مسئول به وجود می‌آید؛ زیان‌دیده طلبکار و مسئول بدهکار می‌شود و موضوع بدهی جبران خسارت است که به طور معمول با دادن پول انجام می‌پذیرد.^۳ مسئولیت مدنی ... عبارت است از تکلیف شخص به جبران زیانی که بر اثر عمل نامشروع (به جز غصب) به دیگری وارد شده است.^۴

بدین‌نحو مسئولیت مدنی در ادبیات حقوقی ایران به معنای کلی تکلیف به جبران خسارات وارده به دیگری است، ولی در عمل دکترین عنوان مسئولیت مدنی را برای بحث از برخی از موضوعات به کار برده و تمامی موضوعاتی که راجع به جبران و تدارک خسارت وارده به دیگری است، تحت عنوان مسئولیت مدنی قرار نگرفته است. به‌عنوان نمونه، احکام ناظر بر ایراد خسارت به دیگری به واسطه عدم انجام تعهدات قراردادی، در بحث از آثار قراردادها مورد بحث قرار گرفته است یا در مواردی که ایراد خسارت به دیگری ناشی از تصرف در حق و مال دیگری و محرومیت وی از این حقوق باشد، موضوع تحت عنوان غصب مورد بحث قرار گرفته است. در مواردی که شخصی به واسطه تصرف در مال و حقوق خود موجب کاهش مطلوبیت و ممانعت از استفاده دیگر مالکین در حقوق خود شده باشد، موضوع تحت عنوان مزاحمت بحث شده است.

1. Responsabilité

۲. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، ترمینولوژی حقوق (گنج دانش، ۱۳۹۸)، ذیل عنوان مسئولیت مدنی.

۳. کاتوزیان، ناصر، الزام‌های خارج از قرارداد مسئولیت مدنی جلد اول قواعد عمومی، ج ۱ (انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۳) ش ۶.

۴. سید حسن صفایی و حبیب‌الله رحیمی، مسئولیت مدنی (الزامات خارج از قرارداد)، چاپ ۱۲ (سمت، ۱۳۹۸)، ۶۱؛ سید حسن صفایی و حبیب‌الله رحیمی، مسئولیت مدنی تطبیقی (شهر دانش، ۱۳۹۷)، ۱۹.

در تأیید نگاه فوق، در کتب حقوقی که به شرح حقوق مسئولیت مدنی پرداخته شده، معمولاً عنوان مسئولیت در کنار ضمان قهری یا تعهدات خارج از قرارداد به کار رفته است.^۱ مباحث اصلی در این کتب اساساً راجع به احکام ناظر بر تکلیف به تدارک و جبران خسارت به دیگری است،^۲ ولی حقوق دانان اصطلاح مسئولیت مدنی را با این کلیت، مناسب نیافته و برای روش شدن موضوعات کتاب، در کنار مسئولیت مدنی، عناوین دیگر حقوقی (ضمان قهری، تعهدات خارج از قرارداد) را نیز آورده‌اند. همچنین این حقوق دانان معمولاً تصریح کرده‌اند که مبحث غضب، جدای از بحث مسئولیت مدنی است (همان‌طور که در یکی از تعریف ارائه شده در بالا به آن تصریح شده است).

این گرایشات حکایت از آن دارد که در نظر حقوق دانان ایرانی مسئولیت مدنی اصطلاحی خاص است که شامل تنها بخشی از حقوق ناظر بر ایجاد تکلیف به تدارک خسارت وارده به دیگری می‌شود. برخی از حقوق دانان نیز به این امر تصریح کرده و از مسئولیت مدنی به معنای خاص (در مقابل مسئولیت مدنی به معنای عام) که عمدتاً ناظر بر مباحث اتلاف و تسبیب است صحبت کرده‌اند.^۳ به نظر دیگر حقوق دانان ایرانی نیز بدون به این امر تصریح کنند، مسئولیت مدنی را به این معنای خاص به کار می‌برند.

ولی اصطلاح مسئولیت مدنی به معنای خاص (آنچنان که در مباحث حقوق دانان به کار رفته)، تنها شامل مباحث اتلاف و تسبیب که ناظر بر تلف یا نقص و عیب مال (اعم از عین یا منفعت یا دارایی) یا سلامتی و تمامیت جسمانی است نمی‌شود و شامل لطمات معنوی یا لطمه به حقوق دیگران نیز می‌شود. به نظر این تعبیر شامل مفهومی کلی است که از ماده یک قانون مسئولیت استنباط می‌شود و در نظام حقوقی کشورهای حقوق نوشته و رومی-ژرمنی شایع

۱. ناصر کاتوزیان، همانجا؛ سید حسین صفایی و حبیب‌الله رحیمی، همانجا؛ ایرج بابائی، حقوق مسئولیت مدنی و الزامات خارج از قرارداد، چاپ ۲ (میزان، ۱۳۹۷).

۲. علاوه بر مباحث راجع به تدارک خسارت به دیگری، احکام راجع به دیگر زمینه‌های ایجاد الزامات خارج از قرارداد همچون ایفای ناروا، اداره فضولی مال غیر و اسفقا نیز مطرح می‌شود.

۳. صفایی و رحیمی، مسئولیت مدنی تطبیقی، ۱۵.

است.^۱ در این نگاه، مسئولیت مدنی مفهومی کلی است که تمامی موارد ایراد خسارت خارج از روابط قراردادی (و به نظر برخی حتی خسارت ناشی از تخطی از قرارداد) را در بر می‌گیرد و تابع احکام عمومی (شرایط و آثار) یکسان است. حقوق‌دانان ایرانی نیز همچون حقوق‌دانان کشورهای حقوق نوشته، به بیان این شرایط و آثار ایراد خسارت تحت عنوان تئوری عمومی مسئولیت مدنی می‌پردازند.

در ادامه به بررسی و نقد رویکرد کلی حقوق‌دانان کشورمان به مباحث مسئولیت مدنی به معنای خاص، آنچنان که در حقوق ایران متداول است، می‌پردازیم و بحث از مفهوم مناسب مسئولیت مدنی را به نتیجه‌گیری از این مباحث موکول می‌نماییم. بدین نحو اصطلاح مسئولیت مدنی به کار رفته در ادامه به معنای مسئولیت مدنی به معنای خاص به کار رفته است.

وحدت نظریه مسئولیت مدنی نزد حقوق‌دانان ایرانی

در بین نویسندگان و نظریه‌پردازان حقوقی ایران چنین رایج است که مباحث راجع به مسئولیت مدنی در چارچوب نظریه واحد و کلی طرح شود و از مبانی کلی طرح‌شده مسئولیت مدنی، احکام قابل اعمال در زمینه‌های متفاوت راجع به ایراد خسارت استخراج گردد. در واقع حقوق‌دانان و نظریه‌پردازان حقوق جدید ایران تعریف واحد و مشخصی از مسئولیت مدنی در ذهن دارند (که در بالا ذکر شد) و مبانی نظری و شرایط و آثار آن را در قالب نظریه و مباحث کلی واحدی مورد بحث قرار می‌دهند. در این باره معمولاً پس از بحث از مقدمات و معرفی ماهیت، زمینه و دامنه مسئولیت مدنی، به بحث از مبانی کلی مسئولیت مدنی می‌پردازند و شرایط ایجاد مسئولیت و تکلیف به جبران را در قالب وجود سه شرط کلی ضرر، فعل زیان‌بار و رابطه سببیت تبیین می‌نمایند و نهایتاً به بحث از آثار مسئولیت مدنی پرداخته می‌شود و قواعد کلی حاکم بر نحوه جبران خسارت (و مشخصاً اصل لزوم جبران

1. Geneviève Viney, *Introduction à la responsabilité*, 3e éd (Paris: LGDJ, 2008); H. et L. Mazeaud, et André Tunc, *Traité théorique et pratique de la responsabilité civile délictuelle et contractuelle*, 6th ed., vol. 1 (Paris: Monchrestien, 1965); Basil S. Markesinis and Hannes Unberath, *The German law of torts: A comparative treatise* (Hart Publishing, 2002); Francois TERRE, Philippe SIMLER, et Yves LEQUETTE, *Droit civil, Les obligations* (Paris: Dalloz, 1996).

کامل خسارات) و احکام ناشی از آن قواعد را تبیین می‌نمایند. در واقع در این تصویر، چنانچه شرایط سه گانه اعلام شده مسئولیت مدنی موجود باشد، تکلیف به جبران خسارت وارده ایجاد می‌شود و لذا در بحث از آثار مسئولیت مدنی به نحوه جبران و تدارک خسارت وارده پرداخته می‌شود.^۱

بدین نحو حقوق مسئولیت مدنی در نظر حقوق دانان ایران، نظریه کلی واحد است که دارای احکام و شرایط مشترک برای ایجاد حکم حقوقی تکلیف به جبران است و در صورت جمع این شرایط، مسئولیت مدنی ایجاد می‌شود. همچنین بر اساس این تصور، احکام کلی و مشترکی در مورد آثار مسئولیت مدنی و نحوه جبران وجود دارد که در تمامی اشکال و موارد وجود مسئولیت مدنی جاری است. این احکام تعیین کننده میزان مسئولیت و راه‌های جبران خسارت مالی و جانی و معنوی است.

این نظریه و نگاه به حقوق مسئولیت مدنی مختص دکتربین حقوق ایران نیست و در حقوق و دکتربین کشورهای حقوق نوشته و مشخصاً خانواده حقوقی فرانسه و آلمان نیز از قرن نوزده به همین نحو وجود دارد.^۲ به نظر دکتربین حقوق مسئولیت مدنی ایران نیز تحت تأثیر حقوق و دکتربین همین کشورها قرار داشته و حقوق دانان ایرانی با الهام‌گیری از نحوه نگاه و طرح مباحث و استخراج احکام در حقوق این کشورها، به بحث از حقوق ایران پرداخته‌اند.

هرچند که این طرز نگاه و رویکرد به حقوق مسئولیت مدنی در ایران کاملاً جا افتاده و رایج است و مورد تردید دکتربین حقوقی قرار نگرفته، ولی با توجه به سابقه حقوقی ایران و

۱. کاتوزیان، ناصر، حقوق مدنی، الزام‌های خارج از قرارداد - ضمان قهری، چاپ ۲ (تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۸)؛ ناصر کاتوزیان، الزام‌های خارج از قرارداد مسئولیت مدنی جلد اول قواعد عمومی، ج ۱ (انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۳)؛ صفایی و رحیمی، مسئولیت مدنی (الزامات خارج از قرارداد)؛ ایرج بابائی، حقوق مسئولیت مدنی و الزامات خارج از قرارداد، چاپ ۲ (میزان، ۱۳۹۷).

2. Demolombe Charle, Cours du Code Napoléon, Traité des engagements qui se forment sans conventions, vol. VIII (Paris, 1878); H. et L. Mazeaud and Andre Tunc, Traité théorique et pratique de la responsabilité civile délictuelle et contractuelle (Paris: Montchrestien, 1965); Viney, Introduction à la responsabilité; Markesinis and Unberath, The German law of torts; Frédérique Ferrand, Droit privé allemand (Dalloz, 1997).

رویکرد فقها به مسائل راجع به مسئولیت مدنی و ضمان خارج از قرارداد و نحو بحث متفاوت ایشان نسبت به موجبات ضمان قهری و مسئولیت مدنی، درستی این دیدگاه و منطق بحث برای حقوق ایران که متکی بر فقه است، محلّ تأمل و تردید است. در واقع فقهای امامیه که نظرات ایشان منبع اصلی حقوق جدید ایران، به خصوص پس از پیروزی انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ است، نگاهی متفاوت به موجبات و شرایط ایجاد مسئولیت مدنی و آثار آن دارند. فقها موجبات ضمان و تکلیف به جبران خسارت را تحت ابواب مختلف مطرح می‌کنند و در هر یک از این ابواب، به شرایط ایجاد ضمان (مسئولیت) و آثار آن می‌پردازند. ایشان موجبات ضمان را علی‌الاصول در بحث از قاعده اتلاف (که راجع به تلف عین یا منفعت مال است)، جنایات و موجبات دیه (راجع به ایراد خسارت جانی)، غضب (راجع به خسارات مالی ناشی از تصرف غیرقانونی اموال و حقوق دیگران) و مزاحمت (تعرض به حقوق دیگران ناشی از تصرف ناصحیح در اموال و حقوق خود که موجب تضییع حقوق دیگران و مشخصاً همسایگان شود) مطرح کرده‌اند و در هر مبحث به نحوی متفاوت به بیان شرایط ایجاد تکلیف تدارک خسارت و نحوه این تدارک پرداخته‌اند. در این رویکرد، هیچ‌گاه نظریه کلی واحد راجع به ایجاد ضمان و مسئولیت مطرح نبوده و قواعد و احکام کلی که قابل تعمیم به تمامی شقوق فعل موجب خسارت یا انواع خسارات وارده (مالی، جانی، تضییع حقوق یا مالکیت) باشد را طرح نکرده‌اند.

شایسته ذکر است که رویکرد متکثر به موجبات، شرایط و آثار مسئولیت مدنی منحصر به نگاه و مباحث فقهی نیست و نظیر آن در برخی نظام‌های جدید حقوقی نیز مشاهده می‌شود. در واقع مباحث راجع به مسئولیت مدنی و ایجاد تکلیف به جبران خسارت وارده به دیگری در حقوق کامن‌لو تحت عناوین و موضوعات مختلفی طرح شده و برخلاف نظام حقوق نوشته فرانسه و رومی-ژرمنی تحت عنوان و منطق کلی واحد مطرح نمی‌شود. حقوق‌دانان کامن‌لا نظریه کلی راجع به ایراد خسارت به دیگری را طرح نکرده‌اند و تحت عنوان کلی مسئولیت مدنی^۱ مباحث راجع به تکلیف جبران خسارت وارده به دیگری را در چارچوب

متکثر و در ابواب مختلف به تفکیک نحوه ایراد خسارت یا طبیعت خسارت وارده (ناشی از خطا و تقصیر^۱، ایراد تعدی عمدی به جان یا تمامیت جسمانی دیگری (ضرب و جرح)^۲، توهین و آزار معنوی دیگری^۳، ورود و تصرف املاک دیگران^۴، مزاحمت و تصرفات موجب تضییع حقوق و آسایش دیگران^۵...) طرح کرده و شرایط و آثار هر مورد را به تفکیک مورد بحث و بررسی قرار داده‌اند.^۶

بدین‌نحو روشی که حقوق‌دانان ایرانی برای طرح مسائل و استخراج و تبیین و توسعه احکام مسئولیت مدنی برگزیده‌اند تنها روش ممکن و صائب برای طرح موضوع حقوقی در حقوق مدرن نیست و مباحث راجع به مسئولیت مدنی می‌تواند به‌نحو علمی با منطق و رویکردی متفاوت از آنچه نزد حقوق‌دانان ما متداول شده، در حقوق جدید ایران صورت گیرد.

در این شرایط، سؤال مبنایی در مورد درستی و مطلوبیت نگاه رایج حقوق‌دانان ایرانی به مبحث مسئولیت مدنی که رقم‌زننده تئوری کلی مسئولیت مدنی در حقوق ایران و منطق شناخت و استخراج احکام آن است، مطرح می‌شود: آیا اساساً تئوری کلی و واحدی در باره مسئولیت مدنی در حقوق ایران وجود دارد که با ترسیم و شناخت آن بتوان احکام حقوقی مسئولیت را از آن استخراج کرد و در مورد درستی و هماهنگی احکام حقوقی متفاوتی که توسط قانون‌گذار یا محاکم وضع یا اعمال می‌شود، با منطق کلی مسئولیت مدنی ایران قضاوت نمود؟ یا به جای بحث و طرح منطق و نظریه واحد و یکپارچه مسئولیت مدنی، باید قواعد و تأسیسات مختلف حقوقی را که همگی تحت عنوان کلی مسئولیت مدنی (ضمان

1. Negligence

2. Battery

3. Defamation

4. Trespass

5. Nuisance

6. Richard A. Epstein, Cases and materials on torts, 5th ed, Law school casebook series (Boston: Little, Brown, 1990); William Lloyd Prosser et al., eds., Prosser and Keeton on Torts, 5th edition (St. Paul, Minn: West Group, 1984); Vivienne Harpwood, Modern tort law (London; New York: Routledge-Cavendish, 2009); Jenny Steele, Tort Law: Text, Cases, and Materials, 3 edition (Oxford, United Kingdom: Oxford University Press, 2014); Catherine Elliott and Frances Quinn, Tort law (New York: Pearson Longman, 2009).

ناشی از ایراد خسارت به غیر) قرار می‌گیرند، ولی از منطق و شرایط و آثار مختلفی تبعیت می‌کنند بحث کرد و شرایط و آثار هر مورد را به تفکیک طرح و مورد مطالعه قرار داد و از پنداشت وجود نظریه کلی و شرایط و آثار کلی حاکم بر ایجاد تکلیف به جبران خسارت به دیگری دست برداشت؟

با نگاهی انتقادی به وضعیت حقوق مسئولیت مدنی ایران و ملاحظه فراز و نشیب‌های آن پس از پیروزی انقلاب اسلامی، به نظر می‌رسد که تصور وجود نظریه و احکام و شرایط و آثار کلی مسئولیت مدنی در حقوق ایران صحیح نبوده و موجب سوء تفاهات و اشتباهات بسیاری در حقوق ایران، به خصوص حقوق ایران پس از انقلاب اسلامی که تکیه و تأکید بر تبعیت و حاکمیت احکام فقه اسلامی در حقوق ایران داشته، شده است. این امری است که مطلوبیت و درستی نظریه رویکرد کلی وحدت گرا نسبت به موضوع مسئولیت مدنی را به چالش می‌کشد و لزوم مطالعه و بازنگری در روش جاری دکترا در حقوق ایران در این باره را اجتناب‌ناپذیر جلوه می‌دهد. شاید نتیجه این مطالعه، توجیه تغییر نگاه به مباحث مسئولیت مدنی و طرح موضوعات آن در قالب قواعد جزئی‌تر و اجتناب از طرح کلی و واحد شرایط ایجاد و آثار تکلیف به تدارک و جبران خسارت وارده به دیگری باشد.

عدم تناسب رویکرد وحدت مسئولیت مدنی با حقوق ایران و اشتباهات ناشی از آن بر اساس رویکرد وحدت مسئولیت مدنی، حقوق دانان ایرانی همچون حقوق دانان کشورهای نظام حقوق نوشته، در مورد شرایط تحقق مسئولیت مدنی، برای تحقق مسئولیت مدنی سه شرط اساسی را لحاظ کرده‌اند که با تحقق آن‌ها، تکلیف به جبران خسارت وارده ایجاد می‌شود؛ وجود ضرر، فعل زیان‌بار و رابطه سببیت. در بحث از ضرر، خسارات متفاوتی که ممکن است به دیگری وارد شود، تجزیه و تحلیل شده است. ضرر می‌تواند مالی، معنوی یا جانی باشد که حقوق در مورد لطمه به آن‌ها مسئولیت مدنی را مقرر کرده است. حتی در این باره بسیاری از حقوق دانان ایرانی، معتقد به وجود اصلی کلی، به عنوان قابلیت جبران کلیه

خسارات شده‌اند.^۱ البته این خسارات باید دارای اوصافی باشند (مسلم بودن، مشروع بودن، مستقیم بودن، جبران‌نشده باقی ماندن) تا قابل جبران شناخته شوند، ولی چنانچه خسارت (از هر مقوله‌ای که باشد و عرفاً خسارت تلقی شود) دارای این اوصاف باشد، مورد حمایت نظام حقوقی و موجب ایجاد مسئولیت مدنی تلقی شده است.^۲

همین تصور باعث شده است که اشکال مختلف ایراد خسارت (مالی و معنوی و جانی) به یکسان موجب ضمان تلقی شود و تدارک مالی آن را تحت عنوان مسئولیت مدنی لازم شمرند، ولی مطالعه حقوق ایران پس از انقلاب، حاکی از عدم شناخت مسئولیت مدنی در بسیاری از این موارد و مغایرت این تصور با نظر فقها و رویکرد فقهی به موضوع است. مشخصاً در مورد خسارات مالی، علی‌رغم آن که عرف و تصورات عمومی حاکم، عدم‌النتفع را از زمره خسارات تلقی می‌کند،^۳ ولی قانون به تبعیت از نظر غالب فقها و بر اساس نظر فقهای شورای نگهبان، این خسارت را علی‌الاصول غیرقابل جبران اعلام کرده است.^۴

در زمینه ایراد خسارت بدنی، همین تصور از حقوق موجب شده که حقوق‌دانان بر لزوم جبران کلیه خسارات ناشی از ایراد خسارت جانی و آثار مالی آن تأکید نمایند و مشخصاً در کنار خسارت جانی وارده، به معنای خاص، خسارت مالی از کارافتادگی و هزینه درمان را

۱. در این باره مراجعه شود به مقاله: ایرج بابائی، «نقد اصل قابلیت جبران کلیه خسارات در حقوق مسئولیت مدنی ایران»، پژوهش حقوق و سیاست ۷، ش. ۲ (۱۳۸۴): ۴۵-۸۲.

۲. کاتوزیان، ناصر، الزام‌های خارج از قرارداد مسئولیت مدنی جلد اول قواعد عمومی؛ ناصر کاتوزیان، حقوق مدنی، الزام‌های خارج از قرارداد: ضمان قهری؛ صفایی و رحیمی، مسئولیت مدنی (الزامات خارج از قرارداد).

۳. در این باره علاوه بر کتب حقوق مسئولیت مدنی، مقالات بسیاری نگاشته شده که از آن جمله می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد: سیامک ره‌پیک، «خسارت عدم‌النتفع؛ نظریات و مقررات»، دیدگاه‌های حقوقی، ش. ۱۹ و ۲۰ (زمستان ۱۳۷۹)؛ محمدعلی سامت، «فوت منفعت یا عدم‌النتفع» در حقوق ایران و اسلام، دانشکده حقوق و علوم سیاسی (دانشگاه تهران) ش. ۴۲ (زمستان ۱۳۷۷): ۵۳-۷۶؛ رضا سکوتی نسیمی و نگار شمالی، «جایگاه عدم‌النتفع در نظام حقوقی ایران»، فقه و حقوق اسلامی، ش. ۲ (تابستان ۱۳۹۰): ۷۹-۹۸؛ حسن بادینی، «بررسی تطبیقی قابلیت جبران «ضرر اقتصادی» در مسئولیت مدنی»، مطالعات حقوق خصوصی ۱۷، ش. ۴۱ (بهار ۱۳۹۰)؛ علی رضا فصیحی‌زاده، «تقویت منفعت و مبانی ضمان‌آوری آن»، مطالعات حقوق خصوصی ۱۹، ش. ۴۱ (پاییز ۱۳۹۰): ۲۵۹-۷۸.

۴. تبصره ۲ ماده ۵۱۵ قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور مدنی: تبصره ۲ - خسارت ناشی از عدم‌النتفع قابل مطالبه نیست و خسارت تأخیر تأدیه در موارد قانونی، قابل مطالبه می‌باشد.

قابل جبران تلقی کنند و بر لزوم پرداخت این خسارات (که از شخصی به شخص دیگر می‌تواند متفاوت باشد)، اصرار ورزند و معتقد به قابلیت جبران خساراتِ مازاد بر دیه شوند. ولی این گرایش و نظر نیز با مخالفت بخش عمده‌ای از فقها مواجه شده^۱ و علی‌الاصول فقهای شورای نگهبان با این نظر مخالفت نموده و خساراتِ مالیِ علاوه بر دیه را علی‌الاصول قابل جبران تلقی ننمایند.^۲ همین نگاه حقوقی به موضوع سبب شده که حقوق‌دانان خسارتِ جانی را به خسارتِ جانی به معنای خاص (لطمه به تمامیت جسمانی) و خساراتِ مالیِ ناشی از خسارتِ جانی، طبقه‌بندی کنند و هر مقوله را جداگانه قابل جبران تلقی نمایند، ولی این نظر مورد تأیید و منطبق با دیدگاه فقهی موضوع نبوده و ایشان این خسارت را تحت عنوان مقوله واحد تلفِ جانی لحاظ کرده و حکم دیه را برای تمام این موارد جاری بدانند.^۳

در زمینه ایراد خسارت معنوی نیز حقوق‌دانان بر اساس همان نگرش، خسارت معنوی را جزو مقوله خسارات قابل جبران لحاظ می‌کنند و آن را موجب مسئولیت مدنی و ایجاد تکلیف به تدارک می‌دانند، ولی در مقابل، فقها علی‌رغم پذیرش ممنوعیت ایراد لطمات معنوی و تضييع حقوق معنوی افراد، علی‌الاصول برای این لطمه قائل به وجود مسئولیت مدنی و تدارک مالی نیستند و بر همین اساس در مواردی که در مراحل قانون‌گذاری از ضمان برای ایراد خسارت معنوی بحث شده، نظر به مخالفت این حکم با فقه اسلامی داده‌اند و این برداشت را محکوم نموده‌اند.^۴

۱. در این باره مراجعه شود به مقاله و مستندات فقهی و حقوقی آن: ایرج بابائی، «جبران خسارات ناشی از صدمات بدنی در حقوق مسئولیت مدنی ایران»، پژوهش حقوق و سیاست ۲۸ (۱۳۸۹): ۱-۳۰.

۲. همین تصور فقهی به موضوع، منشأ حکم خاص راجع به پرداخت خسارت ممکن‌الحصول ناشی از جرم در مورد خسارات جانی و تعلق دیه در تبصره ۲ ماده ۱۴ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ شده است: «تبصره ۲- منافع ممکن‌الحصول تنها به مواردی اختصاص دارد که صدق اتلاف نماید. همچنین مقررات مرتبط به منافع ممکن‌الحصول و نیز پرداخت خسارت معنوی شامل جرائم موجب تعزیرات منصوص شرعی و دیه نمی‌شود.»

۳. مراجعه شود به: بابائی، «جبران خسارات ناشی از صدمات بدنی در حقوق مسئولیت مدنی ایران».

۴. نمونه بارز این پدیده را در مورد قانون مطبوعات مشاهده می‌کنیم که در آن فقهای شورای نگهبان با پذیرش ضمان برای ایراد خسارت معنوی به دیگری مخالفت نمودند.

علاوه بر این در زمینه ایراد خسارت جانی برای حقوق دانان ایرانی، ایراد خسارت عمدی و غیر عمدی تفاوتی را در مورد احکام جبران ایراد خسارت ایجاد نمی کند و در هر دو مورد، در صورت وجود دیگر شرایط مسئولیت مدنی، زیان زنده را مکلف به جبران خسارت وارده (از هر نوع) می دانند، ولی موضوع نزد فقها بسیار متفاوت است و حکم ایراد خسارت جانی عمدی و غیر عمدی را به نحو دیگری استخراج می کنند؛ در صورتی که ایراد خسارت جانی ناشی از عمد باشد، حکم قصاص جاری است و علی الاصول برای جانی تکلیفی به پرداخت خسارت و ضمان مالی ایجاد نمی شود و تنها در مورد ایراد خسارت غیر عمدی پرداخت دیه (به عنوان نحوه ای از جبران خسارت جانی) مطرح می شود. همین اختلاف نگاه موجب بروز شبهات و سوء تفاهات جدی برای حقوق دانان در زمینه خسارت مالی ناشی از ایراد خسارت جانی عمدی و مشخصاً قتل عمد شده است. در واقع در بسیاری موارد، تحمل خسارات مالی خانواده مقتول، امری مسلم به نظر می رسد و بر اساس تصور و شرایط ترسیمی برای ایجاد مسئولیت مدنی در نظر حقوق دانان، این خسارت باید علی الاصول قابل جبران باشد، ولی نظر فقها کاملاً در مخالفت با این نظر است و در این باره تنها حکم قصاص وجود دارد و جانی تکلیفی به جبران خسارت مالی خانواده مقتول ندارد. فقها اساساً در این باره نظری به تفکیک مسئولیت کیفری و حقوقی و در نتیجه لحاظ ضمان برای جنبه حقوقی موضوع ندارند.

همچنین اختلاف در نگرش و منطبق طبقه بندی و شرایط ایجاد مسئولیت موجب اشتباهاتی در مورد انطباق احکام و قواعد فقهی موجبات ضمان با طبقه بندی و شرایط ایجاد مسئولیت مدنی در دکتورین جدید حقوق ایران شده است، امری که منجر به استخراج احکام ناصحیح و نشر تصورات اشتباه نسبت به احکام فقهی و حقوقی شده است. نمونه بارز این اشتباه در انطباق را در مورد تفکیک اتلاف به مباشرت و به تسبیب مشاهده می کنیم. در واقع حقوق دانان تحت تأثیر نگرش راجع به شرایط ایجاد مسئولیت مدنی، مباحث راجع به اتلاف و تفکیک بین ایراد خسارت مستقیم (اتلاف بالمباشره) و تسبیب (اتلاف بالتسبیب) را از مقوله شرایط و ویژگی های بحث فعل زیان بار تلقی نموده و از این تفکیک و طبقه بندی احکامی را در حقوق ایران تصور نموده اند که با تصور فقها و شریعت اسلامی مغایرت دارد. این حقوق دانان در مورد ایراد خسارت مستقیم (اتلاف) معتقد به عدم لزوم توجه و اثبات تقصیر

هستند و در زمینهٔ تسبیب (ایراد خسارت به غیر به واسطهٔ فعل شیء، حیوان یا انسان دیگر)، برای تحقق مسئولیت، اثبات تقصیر را لازم شمرده‌اند.^۱ بر همین اساس برخی حتی مبنای مسئولیت مدنی را در این دو باب متفاوت تصور کرده و در اولی قائل به مبنای مسئولیت مطلق و در مقولهٔ تسبیب معتقد به حاکمیت مبنای تقصیر شده‌اند.^۲

این تصورات ناصحیح و مبتنی بر برداشت اشتباه از فقه و نهایتاً اشتباه در نگرش و طبقه‌بندی موضوعات نزد فقها بوده است. قاعدهٔ اتلاف در فقه، قاعده و منطقی واحد دارد و ناظر بر حکمی کلی به ایجاد ضمان در صورت تلف، ناقص یا معیوب کردن عین مال یا منافع آن یا ایراد خسارت جانی است، چه مستقیماً و به مباشرت باشد و چه به واسطه و به تسبیب.^۳ بدین نحو تفاوت بین اتلاف بالمباشره یا بالتسبیب موجب تغییری در حکم کلی ضمان نخواهد بود و احکام بیان‌شده در این باره تنها تبیین‌کنندهٔ رابطهٔ سببیت متفاوت در دو فرض فوق است؛ لذا تفکیک بین اتلاف و تسبیب، بر اساس دکتترین جدید مسئولیت مدنی، تفکیکی بین فعل زیان‌بار که طبیعتاً موجب تغییر در حکم مسئولیت می‌شود نیست، بلکه بیان‌کنندهٔ راه‌های مختلف رابطهٔ سببیت تلقی می‌گردد.^۴

در زمینهٔ آثار مسئولیت مدنی نیز تصور وجود نظریهٔ کلی مسئولیت مدنی، منجر به ایرادات جدی و اشتباهاتی در مباحث حقوق‌دانان راجع به احکام جبران خسارت شده است. در واقع

۱. کاتوزیان، ناصر، حقوق مدنی، الزام‌های خارج از قرارداد: ضمان قهری، ص ۲۰۹-۲۰۴؛ سید حسن امامی، حقوق مدنی ج ۱، ص ۳۹۲ به بعد؛ اسدالله لطفی، موجبات و مسقطات ضمان در فقه و حقوق مدنی ایران، مجد ۱۳۷۹، ص ۶۷-۶۵؛ سید حسین صفایی و حبیب‌الله رحیمی، مسئولیت مدنی (الزامات خارج از قرارداد)، ص ۸۰-۸۴.

۲. برای تفصیل موضوع مراجعه شود به: ایرج بابائی، «جایگاه تفکیک اتلاف و تسبیب در حقوق مسئولیت مدنی»، تحقیقات حقوقی ۷۶ (۱۳۹۵): ۸۳-۱۰۸.

۳. عبد الفتاح بن علی حسینی مراغی، العناوین الفقہیة، (قم: دفتر انتشارات اسلامی، بی تا)، ج ۲، قاعد[الضمان بالاتلاف، ۴۳۵ به بعد؛ حسن بجنوردی، القواعد الفقہیة، ویراسته‌ی محمد حسین درایتی و مهدی مهریزی (قم: الهادی، ۱۳۷۷)، ج ۲، قاعده الاتلاف، ۳۱؛ روح الله خمینی، تحریر الوسیله، ج ۲ (قم: دار العلم، ۱۳۷۹)، ۵۶۰ و ۵۶۴؛ محمد حسن نجفی، جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، (بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۳۶۲)، ج ۴۳، ۴۳ و ۹۵؛ جعفر بن حسن محقق حلّی، شرایع الإسلام (قم: اسماعیلیان، بی تا)، ج ۴، ۱۰۱۹ به بعد؛ زین الدین بن علی شهید ثانی، الروضة البهیة فی شرح اللمعة دمشقیة، ویراسته‌ی محمد کلانتر (بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات)، ج ۱۰، ۱۰۷ به بعد.

۴. بابائی، «جایگاه تفکیک اتلاف و تسبیب در حقوق مسئولیت مدنی».

حقوق دانان قائل به وجود اصلی کلی به عنوان اصل جبران کل خسارت شده‌اند و سعی کرده‌اند که آثار مسئولیت و نحوه جبران خسارت را در شقوق مختلف ایجاد ضمان از آن استخراج نمایند. مطابق این اصل، در صورت وجود مسئولیت مدنی، مسئول باید تمامی خسارات وارده را به نحو تمام و کمال جبران نماید، بدون آنکه این امر موجب افزایش دارایی زیان دیده شود. در حالی که این اصل در حقوق ایران و فقه اسلامی تنها در خصوص ضمان نسبت به اتلاف مالی صادق بوده و قابلیت اجرا دارد. در مورد ایراد خسارت جانی موجب ضمان، شارع حکم به وجود تکلیف به پرداخت میزان مشخصی مال به عنوان دیه (یا ارش) داده - صرف نظر از مشخصات زیان دیده و عواقب خسارت جانی برای او و خانواده - و با توجه به آن که خسارت وارده، خسارت جانی است و با مقوله مالی کاملاً متفاوت است، اساساً بحث از جبران کامل خسارت منتفی است یا در مورد جبران خسارت معنوی، با توجه به تفاوت ماهیت خسارت معنوی و حکم به پرداخت مال، اساساً امکان رعایت تساوی و جبران کامل خسارت معنوی از طریق دادن مال منتفی است. همان طور که در بحث از ایراد خسارت معنوی در جایگاه دیگری توضیح داده شد،^۱ به نظر می‌رسد که پذیرش قابلیت پرداخت مال در مقابل ایراد خسارت معنوی توسط فقها، مبتنی بر تعزیر زیان‌زننده بوده و در محاسبه و تعیین میزان مال قابل پرداخت توجه عمده به نحوه ایراد خسارت و تنبیه زیان‌زننده است و نه جبران مالی خسارت وارده؛ بنابراین بحث از جبران کامل و تساوی خسارت وارده و مبلغ پرداختی به زیان‌دیده در بحث از ایراد خسارت معنوی منتفی است.

بدین نحو، تصور نظریه کلی واحد برای اشکال و مقولات مختلف مسئولیت مدنی و بر آن اساس، ترسیم شرایط و آثار کلی قابل اعمال در تمامی موارد ایراد خسارت، با حقوق مبتنی بر فقه سازگار نبوده و در طی سال‌های حاکمیت نگرش فقهی به احکام و قواعد حقوق ایران، منشأ سوء تفاهات و اشتباهات نزد دکتربین حقوقی شده است. در این شرایط لازم است که از این تصور و نظریه رایج دست شست و ساختار و منطق متکثری برای حقوق مسئولیت مدنی ایران ترسیم کرد؛ منطقی که با نگرش و نحوه رویکرد فقهی به موضوع (که

۱. بابائی، حقوق مسئولیت مدنی و الزامات خارج از قرارداد، ۶۹ به بعد.

مطابق قانون اساسی جمهوری اسلامی، منطق حاکم بر نظام قانون گذاری و حقوق ایران پس از انقلاب اسلامی است) سازگار باشد و بتوان با پذیرش و طبقه بندی مباحث، موجبات تبیین و توسعه حقوق مسئولیت مدنی ایران را بهتر فراهم نمود.

نحوه طبقه بندی و طرح مباحث و استخراج احکام بر اساس رویکرد منطق متکثر مسئولیت مدنی ایران

حقوق جدید ایران مبتنی بر فقه امامیه، از منطق و قواعد واحدی در شرایط ایجاد و آثار مسئولیت مدنی تبعیت نمی کند، بلکه با توجه به نوع خسارت وارده و نحوه ایراد خسارت به مقولات متعددی تقسیم می شود و در هر مقوله تابع احکام و منطق خاص خود است. البته این امر نفی کننده وجود قواعد مشترکی که در مقولات مختلف ایجاد مسئولیت (و حتی دیگر ابواب و مقولات حقوقی) قابل اعمال باشد، نیست. نمونه بارز این مقوله مشترک، بحث از رابطه سببیت است که در معمول ابواب حقوق مسئولیت مدنی و حتی دیگر مقولات مسئولیت (مسئولیت کیفری و عدم انجام تعهد قراردادی) اعمال می شود یا بسیاری از احکام قاعده اتلاف که در دو زمینه تلف مالی و تلف جانی قابل اعمال است.

با توجه به ریشه ها و مباحث فقهی و منطق بحث از مسئولیت مدنی جدید به عنوان رشته حقوقی جدید که از قواعد جبران خسارت به وسیله پرداخت مال به دلیل ایراد خسارت به دیگری تحت عنوان کلی بحث می کند، می توان قواعد و احکام راجع به مسئولیت مدنی در حقوق ایران را به شرح زیر طبقه بندی کرده و در ابواب مختلف با لحاظ منطقی متفاوت و مختص به هر یک از این مقولات ایراد خسارت مورد بحث قرار داد:

الف) ایراد خسارت مالی مبتنی بر قاعده اتلاف

این مبحث شامل تلف، معیوب و ناقص کردن اموال (اعم از عین یا منفعت) بوده و شرایط و احکام باب فقهی اتلاف و احکام مواد ۳۲۸ لغایت ۳۳۵ قانون مدنی در آن مورد بحث قرار می گیرد. با توجه به طبیعت پول و پذیرش هزینه های تحمیلی به افراد به عنوان مصادیقی از اتلاف مال (که در ماده ۵۱۵ قانون آیین دادرسی دادگاه های عمومی و انقلاب در امور مدنی

توسط قانون‌گذار نیز اعلام و به رسمیت شناخته شده است)، این مقوله از خسارات نیز مشمول قواعد حقوقی اتلاف و تسبیب مورد بررسی قرار می‌گیرد.

دکترین حقوقی ایران معمولاً احکام و ملاحظات همین بخش از حقوق را به‌عنوان قواعد عمومی حاکم بر مسئولیت مدنی معرفی کرده و مورد بحث قرار داده است. مشخصاً مباحث مبنای مسئولیت مدنی و آثار مسئولیت مدنی که در دکترین حقوق مسئولیت مدنی مطرح شده ناظر به مباحث اتلاف مالی بوده که عنوان قاعده‌ای کلی (به‌تصور دکترین حاکم) بر تمامی موارد و مباحث مسئولیت مدنی تسری داده شده است.

در این بخش، توجه اصلی به جبران خسارت مالی وارده به زیان‌دیده است و لذا علی‌الاصول حکم به جبران خسارت صرف نظر از ارتکاب تقصیر زیان‌دیده و بر اساس منطوق مسئولیت مطلق شکل گرفته است.^۱ در این مبحث تفاوتی بین ایراد خسارت عمدی و حسن یا سوءنیت زیان‌زننده وجود ندارد و لذا این عوامل نقشی در احکام موضوع بازی نمی‌کند. همچنین در زمینه جبران خسارت، با توجه به قابلیت ارزیابی کمی خسارات، اصل لزوم تمام و کمال خسارت وارده حاکم است و احکام جبران خسارت بر این اساس رقم می‌خورد.

ب) عدم‌النفع و خسارات صرفاً پولی و اقتصادی^۲

احکام ناظر بر ایراد خسارت صرفاً پولی و اقتصادی که معمولاً تحت‌عنوان خسارت عدم‌النفع مورد بحث حقوق‌دانان قرار می‌گیرد، تابع قواعد حقوقی و شرایطی کاملاً متفاوت از بحث اتلاف مال است و لذا مناسب است شرایط ایجاد و آثار مسئولیت در قالب مبحثی مجزا از بحث اتلاف مالی مورد بررسی و بحث قرار گیرد. در واقع پذیرش جبران خسارت عدم‌النفع،

۱. مبنای مسئولیت مدنی در فقه و قانون مدنی در باب اتلاف، مسئولیت مطلق است و تقصیر تنها نقش ابزاری برای احراز رابطه سببیت را بازی می‌کند. در این باره مراجعه شود به:

بابائی، «جایگاه تفکیک اتلاف و تسبیب در حقوق مسئولیت مدنی»؛ ایرج بابائی، «بررسی عنصر خطا در حقوق مسئولیت مدنی ایران»، پژوهش حقوق و سیاست ۴، ش. ۲ (۱۳۸۱): ۴۹-۹۰؛ بابائی، حقوق مسئولیت مدنی و الزامات خارج از قرارداد، ۱۰۴-۸؛ سید حسن امامی، حقوق مدنی، ویرایش ۲۱، ج ۱ (تهران: اسلامیه، ۱۳۷۹)، ۳۹۴؛ مصطفی عدل (منصور السلطنه)، حقوق مدنی، ۱۳۵۴، ۴۲۲؛ محمد بروجردی عبده، حقوق مدنی (گنج دانش، ۱۳۲۹)، ۱۸۱.

پس از سال‌ها اختلاف نظر و بلا تکلیفی از سوی قانون‌گذار اسلامی، در قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور کیفری (ماده ۹) و پس از آن قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ (ماده ۱۴)، به تبع ارتکاب عمل مجرمانه و همراه با سوءنیت به رسمیت شناخته شد. شرایط ایجاد مسئولیت نسبت به این مقوله از خسارت متفاوت از شرایط ایجاد مسئولیت مبتنی بر قاعده اتلاف است. مطابق قانون فوق، تنها در موردی که خسارت عدم‌المنفع (منافع ممکن‌الحصول) ناشی از رفتار مجرمانه و با سوءنیت باشد، مسئولیت مدنی به جبران ایجاد می‌شود.^۱

در این مبحث، توجه خاص به نحوه ایراد خسارت و حسن‌نیت یا سوءنیت زیان‌زننده شده است و بر همین اساس احکام مسئولیت مدنی ترسیم شده است. بدین نحو شرایط ایجاد مسئولیت با مبحث اتلاف مالی تفاوت‌های چشم‌گیری دارد و نقش بازدارندگی از ایراد خسارت و عنصر عمدی و سوءنیت در ایراد خسارت برجسته است. بر همین اساس مبنای مسئولیت و مشخصات فعل زیان‌بار متفاوت از بحث اتلاف مالی مطرح می‌شود.

ج) خسارت جانی

این مقوله که شامل فوت و لطمات بدنی به افراد می‌شود، دارای طبیعتی متفاوت از اتلاف مالی است و شرایط ایجاد و آثار مسئولیتی مختص به خود دارد و اقتضا دارد که مباحث مربوط به شرایط ایجاد و آثار این مسئولیت در بابی جداگانه مورد بحث قرار گیرد. در واقع نحوه ایراد خسارت و عنصر عمد یا غیرعمد بودن ایراد خسارت تفاوتی اساسی در ایجاد مسئولیت مدنی بازی می‌کند: برخلاف اتلاف مال، ایراد خسارت عمدی به جان‌علی‌الاصول موجب مسئولیت مدنی نمی‌شود و حکم قصاص دارد. مسئولیت به پرداخت مال تنها در مورد ایراد خسارت غیرعمدی و یا موارد خاص ایراد خسارت عمدی مقرر شده است.

علاوه بر تفاوت در مشخصات فعل زیان‌بار موجب مسئولیت، آثار مسئولیت و میزان تکلیف پرداخت مالی نیز متفاوت از تلف مالی است؛ در اینجا مسئولیت پرداخت مال تنها تا میزان دیه یا آرش است که به نحو قطعی از سوی شارع تعیین شده است و قاعده جبران کلیه

۱. برای تفصیل این بحث مراجعه شود به: بابائی، حقوق مسئولیت مدنی و الزامات خارج از قرارداد، ۵۲ به بعد.

خسارات (که در مورد ایراد خسارت مالی قابل اعمال است)، در مقوله خسارات جانی قابل اعمال نیست.^۱

همچنین احکام و قواعد خاصی در مورد خسارت مالی ملحق به خسارت جانی (هزینه درمان و خسارت مالی از کارافتادگی) در این باب مطرح است که بحث‌های خاص و متفاوت از مباحث خسارت مالی را طلب می‌کند.

نهایتاً احکام خاصی در مورد مسئولیت جبران خسارت و پرداخت دیه در این باب مطرح است که تفاوت اساسی با بحث از آثار مسئولیت مدنی ناظر بر خسارت مالی دارد؛ مسئولیت پرداخت دیه در مواردی از دوش زیان‌زننده برداشته شده و بر دوش دیگری گذارده می‌شود و به‌نحو جمعی جبران می‌شود (احکام ناظر بر ضمان عاقله) و یا در مواردی که زیان‌زننده مشخص نشود و خسارت منتسب به فرد خاص و معینی نشود، پرداخت خسارت منتفی نمی‌شود و پرداخت دیه بر عهده بیت‌المال قرار می‌گیرد.

بدین نحو هم قواعد ناظر بر فعل زیان‌بار و هم قواعد حاکم بر نحوه و میزان جبران خسارت در مبحث اتلاف و خسارت جانی تفاوت‌های اساسی با مبحث اتلاف مالی دارد و لذا مستلزم طرح در قالب و مقوله جداگانه است.

د) خسارت معنوی

تکلیف به پرداخت مال به علت ایراد خسارت معنوی، در حقوق جدید ایران، از باب تعزیر پذیرفته شده است. هر چند در حقوق ایران تعزیر از مصادیق مسئولیت کیفری است و به‌نحو منطقی، جای بحث از آن در مباحث مسئولیت مدنی نیست، ولی از آنجا که پذیرش پرداخت مال به زیان‌دیده به علت ایراد خسارت معنوی، در چارچوب تعریف کلی مسئولیت مدنی نیز

۱. بر همین اساس در مبحث حقوق بیمه، زیان‌دیده می‌تواند علاوه بر دریافت دیه از جانی از بیمه‌گر نیز خسارت بیمه‌ای را که مطابق قرارداد بیمه تعیین شده است، دریافت دارد در حالی که در مورد خسارات مالی، جمع بین دو پرداخت ممنوع شده و بیمه‌گذار نمی‌تواند هم خسارت را از زیان‌زننده و هم خسارت تعیین‌شده در قرارداد بیمه را دریافت کند. در واقع بحث از منع دریافت خسارت از بیمه‌گر و زیان‌دیده تنها در مورد بیمه خسارات مالی اعمال می‌شود و در مورد خسارات جانی جاری نیست. برای توضیح مراجعه شود به: ایرج بابائی، حقوق بیمه، ویرایش ۳ (تهران: سمت، ۱۳۹۸)، ۱۳۵ به بعد.

قرار می‌گیرد و در ادبیات حقوقی جدید نیز پرداخت مال به زیان‌دیده طبیعتی بیشتر مدنی دارد تا کیفری^۱ و همچنین پرداخت مال به علت ایراد خسارت معنوی در حقوق مدرن دنیا ایران، از مباحث اصلی مسئولیت مدنی تلقی می‌شود، این مبحث نیز در حقوق جدید ایران در حقوق مسئولیت مدنی مطرح می‌گردد.

البته پذیرش پرداخت خسارت به لحاظ ایراد خسارت معنوی، موجب ترسیم شرایط خاص برای ایجاد و آثار مسئولیت شده و شایسته است که به‌نحو مجزا از دیگر موارد ایراد خسارت مورد بحث قرار گیرد. در واقع بر خلاف خسارت مالی و جانی، تکلیف به جبران خسارت معنوی در صورتی به‌وجود می‌آید که زیان‌زننده مرتکب رفتار نامناسب و تقصیر رفتاری مشخص شده باشد و بدین لحاظ مستوجب تعزیر و عقوبت پرداخت مال به شخص زیان‌دیده شود؛ لذا در این باب، مبنای مسئولیت مدنی بر خلاف ایراد خسارت مالی و جانی، بر مبنای تقصیر استوار است و هدف اصلی قواعد مسئولیت مدنی بازدارندگی از ایراد خسارت معنوی است (در حالی که در بحث از مسئولیت مالی و جانی هدف اصلی جبران و تدارک خسارت وارده است).

تفاوت در طبیعت خسارت و شرایط ایجاد مسئولیت، موجب تفاوت اساسی در تعیین میزان مال قابل پرداخت (از موضوعات اصلی بحث آثار مسئولیت) در مقایسه با ایراد خسارت مالی و جانی می‌شود؛ در عین توجه به خسارت معنوی وارده، نگاه عمده در تعیین میزان مال قابل پرداخت به نحوه ارتکاب فعل زیان‌بار و میزان سوءنیت و اهداف مورد نظر شخص زیان‌زننده است و مبلغ خسارت قابل پرداخت باید به نحوی تعیین شود که در عین تشفی زیان‌دیده، موجب تنبیه و عبرت‌گیری زیان‌زننده و دیگران شود. در این تعبیر، در تعیین مال قابل پرداخت، جنبه بازدارندگی بر جنبه جبران خسارت غلبه دارد.

از مباحث اصلی این بخش، تعیین دامنه خسارت معنوی است که می‌تواند موجب تکلیف به جبران خسارت و پرداخت مال شود. در واقع، هر خسارت معنوی (به معنی خسارت

۱. در منطق طبقه‌بندی مسئولیت کیفری و مدنی، در مسئولیت کیفری پرداخت مال به‌عنوان مجازات علی‌الاصول به صندوق دولت است و نه به شخص زیان‌دیده؛ در حالی که پرداخت مال به زیان‌دیده و قربانی جرم، به‌عنوان جبران خسارت و تحت شمول مسئولیت مدنی قرار می‌گیرد.

غیرمالی و غیرجانی)، از مقوله خسارت قابل جبران و اعتنای حقوقی نیستند و در معمول نظام های حقوقی، تنها برخی مقولات و لطمات معنوی و غیرمادی موجب ایجاد مسئولیت مدنی می شوند.^۱ مشخصاً در بسیاری از نظام های حقوقی، لطمه به احساسات و عواطف علی الاصول موجبی برای ایجاد مسئولیت مدنی تلقی نمی شود (و در فقه نیز اینگونه خسارات به نظر موجب تعزیر یا ضمان نبوده است). بدین نحو، از موضوعات اصلی این مبحث تعیین خسارات معنوی قابل اعتنا و تدارک مالی و تعزیر است.

بدین نحو تفاوت های اساسی در طبیعت خسارت وارده و دامنه خسارت معنوی قابل جبران، مشخصات فعل زیان بار و مبنا و هدف مسئولیت و نهایتاً مال قابل پرداخت در قالب خسارت معنوی طرح موضوع مسئولیت مدنی راجع به خسارت معنوی را در چارچوبی متفاوت و مستقل از خسارت مالی و جانی ایجاب می نماید.

ه) تصرف در حق موجب خسارت دیگر صاحبان حقوق

تصرف شخص در مال یا حقوق خود می تواند موجب محرومیت دیگران از منافع و حقوق متصور ایشان در اموالشان شود. نوع خسارتی که در این بخش متصور است، می تواند بسیار متفاوت از آنچه در دیگر بخش های مسئولیت مدنی دیدیم باشد؛ حفر چاه در ملک موجب کاهش حجم آب چاه همسایه شود؛ اقدامات و تصرفاتی در ملک موجب ایجاد بوی نامطبوع، محرومیت از نور یا دید یا مزاحمت صوتی یا شلوغی یا کم شدن بهای ملک یا غیر آن شود؛ ... حتی این تصرف می تواند موجب تلف عین یا منفعت مال متعلق به غیر شود.

احکام راجع به ایراد این خسارات و تعارض تصرفات حقوقی اشخاص تحت عناوین مختلف به خصوص مزاحمت و سوءاستفاده از حق در ادبیات مسئولیت مدنی مورد بحث قرار گرفته است، ولی تحت عنوان مستقلی که در آن به تمامی ابعاد موضوع پرداخته شود،

۱. در حقوق کامن لا مراجعه شود به:

B. S. Markesinis and S. F. Deakin, Tort law, 4th ed (Oxford [England] : New York: Clarendon Press ; Oxford University Press, 1999), 123 ff.; Vivienne Harpwood, Modern tort law (London; New York: Routledge-Cavendish, 2009), 37 ff.; Catherine Elliott and Frances Quinn, Tort law (Harlow, England; New York: Pearson Longman, 2009), , 42 ff.

مورد بررسی قرار نگرفته است. در فقه این امر ذیل بحث تعارض قاعده تسلیط و لاضرر بحث شده است. قانون مدنی ایران در ماده ۱۳۲ حکم موضوع را بیان نموده است. موضوع این مبحث، تعارض اعمال حقوق است و محدودیت اعمال حق در مواردی که می تواند موجب ضرر دیگران و لطمه به حقوق ایشان شود. مباحث راجع به سوءاستفاده از حق نیز تحت همین ملاحظات در حقوق ایران مطرح شده است.^۱

بسیاری از موضوعات شهرنشینی جدید و ایجاد مزاحمت یا محدودیت در انتفاع از حقوق مالکیت می تواند در این باب مطرح شود، موضوعی که متأسفانه در حقوق ایران توجه کافی را به خود جلب ننموده و به نحو شایسته به آن پرداخته نشده است.^۲

بدین نحو تفاوت های اساسی در نحوه طرح بحث مزاحمت که مبتنی بر تعارض حقوق زیان زنده و زیان دیده و ترسیم فعل زیان بار و شرایط ایجاد مسئولیت در مقایسه با مباحث ایراد خسارت مالی و جانی و معنوی است ایجاب می نماید که این مبحث در قالب مجزاً و متفاوت از مباحث قبلی مسئولیت مدنی مطرح گردد.

و) غصب

عنوان غصب ناظر بر احکام ایراد خسارات وارد به دیگری در اثر تصرف غیرقانونی در مال و حقوق ایشان و بدین وسیله محروم نمودن مالک از حقوق و منافع وی است. هر چند غصب طبیعت و شرایطی متفاوت از بحث مسئولیت مدنی به معنای خاص دارد، ولی از این باب که

۱. کاتوزیان، ناصر، الزام های خارج از قرارداد مسئولیت مدنی جلد، اول قواعد عمومی؛ کاتوزیان، حقوق مدنی، الزام های خارج از قرارداد؛ ضمان قهری؛ صفایی و رحیمی، مسئولیت مدنی (الزامات خارج از قرارداد)؛ عبدالمجید امیری قائم مقامی، حقوق تعهدات: کلیات حقوق تعهدات - وقایع حقوقی، ج ۱ (میزان، ۱۳۷۸)، ۲۱۷ به بعد.

۲. بسیاری از پدیده های شهرنشینی جدید مستلزم محدودیت حقوق مالکین و همچنین ایراد خسارت و مزاحمت برای ایشان است. هیچ فرودگاه، مترو، راه آهن، ساختمان بلند مرتبه، خیابان و بزرگراه، مدرسه و مراکز تجمع، ... ایجاد نمی شود مگر آنکه برای همسایگان آن ایجاد سختی و مزاحمت در انتفاع و کسر مطلوبیت را به همراه دارد. در این شرایط، بحث ایجاد مسئولیت یا محدودیت برای این فعالیت های شهری و موارد ایجاد مسئولیت یا عدم مسئولیت از مهم ترین مسائلی است که حقوق جدید با آن مواجه شده است. این مباحث تحت عنوان مزاحمت یا همان تعارض اعمال حقوق مورد بحث قرار می گیرد. در حقوق کامن لو عنوان Nuisance محل بحث از این پدیده است.

احکام ناظر بر ایراد خسارت به غیر و حراست از حقوق مالکیت در آن مطرح است، جزو مقولات کلی مسئولیت مدنی قرار می‌گیرد. بر همین اساس نیز در ابتدای بحث از مفهوم مسئولیت مدنی به این نکته اشاره کردیم و بحث خود را به بررسی وحدت یا تکثر نظریه کلی مسئولیت مدنی به معنای خاص محدود کردیم.

نظام‌های حقوقی برای حراست از حقوقی^۱ که برای شهروندان خود به رسمیت شناخته‌اند راه‌های متفاوتی را طراحی کرده‌اند: تکلیف به تدارک خساراتی که در اثر لطمه اعم از تلف، ناقص یا معیوب کردن این حقوق وارد می‌شود و منع از تصرف و سلطه بی‌مورد بر این حقوق. مباحث راجع به مسئولیت مدنی به معنی خاص از مقوله اول و بحث از غضب از مقوله دوم است.^۲ در این دیدگاه بحث از غضب و مسئولیت مدنی به‌عنوان جلوه‌گاه سیاست‌های متفاوت نظام حقوقی در حفاظت از حقوق شناخته‌شده افراد تحت عنوان واحد مسئولیت مدنی موجه و قابل پذیرش است (همچنان که در نظام مدرن مسئولیت مدنی Torts در حقوق کامن‌لا صورت پذیرفته و در سنت حقوقی و فقهی ما نیز تحت لوای منطق واحد، ریشه استخراج احکام مشترک بسیاری شده است). بدین نحو با توجه به وجود منطق متکثر در مباحث مسئولیت مدنی، شایسته است مباحث غضب نیز در کنار دیگر مباحث مسئولیت مدنی و به‌عنوان یکی از پدیده‌های ایراد خسارت به غیر که همچون دیگر مباحث و مقولات مسئولیت مدنی، دارای منطق و شرایط و آثار خاص خود است مطرح شود.

در عین حال باید متوجه تفاوت عمده اهداف و شرایط غضب و مسئولیت مدنی بود: احکام غضب تابع تصرف غیرقانونی در اموال غیر است و بر خلاف دیگر مباحث مسئولیت مدنی، وجود رابطه سببیت میان خسارت وارده و فعل زیان‌زننده جایگاه چندانی ندارد. مبنای مسئولیت در غضب، مسئولیت محض است؛ بدین معنی که صرف تصرف و تجاوز عملی به

1. Rights

۲. برای تفصیل در مورد سیاست‌های محافظت از حقوق شناخته‌شده برای افراد و مشخصاً دو روش متفاوت و مکمل مسئولیت مدنی و غضب مراجعه شود به:

Guido Calabresi and Douglas Melamed, "Property Rules, Liability Rules, and Inalienability: One View of the Cathedral," *Harvard Law Review* 85, no. 6 (1972): 1089.

حقوق و اموال دیگران، موجبات ایجاد مسئولیت را فراهم می آورد و در این باره نیازی به ارتکاب تقصیر یا وجود رابطه سببیت بین فعل و خسارت وارده نیست. فلسفه وجودی غضب، منع دیگران از تسلط و تصرف اموال و حقوق دیگران و محرومیت ایشان از بهره‌برداری از حقوق است، ولی فلسفه وجودی دیگر ابواب مسئولیت مدنی، جبران خسارت وارده ناشی از ایجاد نقصان و یا از بین بردن حقوق و اموال و ارزش‌های به رسمیت شناخته شده برای افراد است.^۱ البته در تمامی این اشکال مختلف حقوقی، در کنار تدارک خسارت، بازدارندگی از تجاوز و لطمه به حقوق دیگران و تضمین رفتار مناسب افراد در تعامل با دیگران نقش برجسته ای دارد (و در برخی موارد این جنبه حتی بر جنبه تدارک خسارت لطمه و تصرف غیرقانونی چیرگی دارد).

نتیجه

احکام ناظر بر ایراد خسارت به دیگری همواره در حقوق قدیم و فقه اسلامی وجود داشته و فقها مباحث مفصلی در مورد شرایط و آثار ایجاد ضمان مالی به علت ایراد خسارت به دیگری مطرح نموده‌اند. علی‌رغم این قدمت و سابقه، حقوق مسئولیت مدنی به‌عنوان نهاد حقوقی مستقل که به‌نحوی منسجم حقوق ناظر بر ایراد خسارت را مورد بحث قرار دهد نهاد و پدیده‌ای نو در حقوق ایران محسوب می‌شود. تا قبل از ورود این نهاد و مقوله، مباحث به نحو پراکنده و تحت عناوین مختلف توسط فقها مطرح می‌شده است، ولی تحت تأثیر حقوق رایج در کشورهای توسعه‌یافته و حقوق مدرن و به خصوص تصویب قانون مسئولیت مدنی ۱۳۳۹، مسئولیت مدنی به‌عنوان رشته و نهاد حقوقی مستقل در حقوق ایران ایجاد شده و طی چند دهه اخیر توسعه روزافزونی نزد دکتربین و مباحث دانشگاهی یافته است.

توجه خاص نظام حقوق جدید ایران به مباحث و منابع فقهی و همچنین وجود گنجینه‌ای از مباحث فقهی در مورد احکام ناظر بر ایراد خسارت، ایجاب می‌نماید که ارتباط مباحث و

۱. برای تشریح تفاوت غضب و مسئولیت مدنی به معنی خاص به خصوص از منظر تحلیل اقتصادی حقوق مراجعه شود به:

Thomas W. Merrill and Henry E. Smith, "What Happened to Property in Law and Economics?," Yale Law Journal 111 (2001): 357.

منطق این رشته جدید و مستقل با سوابق و منطق مباحث فقهی به روشنی تبیین شود تا در عین استفاده مطلوب از سابقه مباحث فقهی، از تعارض قواعد حقوقی مسئولیت مدنی جدید با احکام شریعت اسلامی و اشتباه تطبیق دو منطق و رویکرد اجتناب گردد.

دکترین حقوقی ایران، از یک سو، با توجه به ریشه‌های حقوق جدید ایران (به خصوص قانون مدنی) در فقه و جهت استفاده از گنجینه مباحث فقهی و از سوی دیگر، به علت الزامات و منطق حقوق ایران پس از پیروزی انقلاب اسلامی، جهت هماهنگی حقوق و گرایش فقهی قانون‌گذار، از دیرباز سعی در همراهی و انطباق حقوق جدید ایران با فقه اسلامی نموده است، ولی به لحاظ تأثیرگذاری حقوق نوشته جدید و به خصوص حقوق فرانسه بر دکترین حقوقی ایران، حقوق‌دانان برجسته ایران تحت تأثیر این نظام‌های حقوقی، مسائل و مباحث مسئولیت مدنی را در قالب منطقی واحد نگریسته و بر اساس این منطق به منابع و مباحث فقهی مراجعه و سعی در همراهی و انطباق فقه و حقوق جدید نمودند.

اما نگاه و منطق فقهی و سنتی حقوق ایران در مورد احکام ضمان ایراد خسارت به دیگری، رویکرد و منطق واحد نبوده است. در واقع مباحث راجع به تدارک ایراد خسارت به دیگری برای فقها دارای منطق و شرایط و آثار متفاوت است و به همین دلیل احکام مربوطه، به اقتضای طبیعت خسارت وارده و نحوه ایراد خسارت در مباحث جداگانه و متفرق مطرح شده است. بدین نحو منطق و رویکرد وحدت‌گرا به مسائل مسئولیت مدنی و ایراد خسارت به غیر با منطق فقهی و تاریخی حقوق ایران مغایرت دارد و همین مغایرت در منطق و نگرش، موجب تعارض نظر حقوق‌دانان و فقها و دکترین و قانون‌گذاری مبتنی بر فقه در مورد مسائل مطروحه در زمینه مسئولیت مدنی شده است.

بر خلاف تصورات معمول دکترین، حقوق مسئولیت مدنی ایران، همچون رویکرد فقهی به مسائل ضمان تدارک خسارت وارده به غیر، از منطق واحد و شرایط و آثار واحد برخوردار نیست. در واقع رویکرد مناسب و منطقی به حقوق مسئولیت مدنی ایران، منطق متکثر احکام و قواعد مسئولیت مدنی است؛ عنوان مسئولیت مدنی به مجموعه‌ای از قواعد و احکام حقوقی اشاره دارد که در عین اشتراک در ماهیت تدارک ایراد خسارت وارده به غیر، دارای شرایط و آثار متفاوتی هستند و تعمیم احکام حقوقی یک بخش (و مشخصاً احکام باب اتلاف) به

دیگر بخش‌ها و موضوعات، موجب اشتباه در استخراج احکام حقوقی و ایجاد ابهامات و تشتت غیرضروری در حقوق ایران خواهد شد (همچنان‌که این امر عملاً در طی چند دهه اخیر موجب این اشتباهات و تشتت شده است).

وجود منطبق واحد و شرایط کلی و عمومی قابل اعمال در کلیه اشکال ایراد خسارت لازمه حقوق مسئولیت مدنی مدرن نیست. شاهد این امر حقوق کاملاً است که بر خلاف حقوق نوشته فرانسوی و ژرمن، قائل به منطبق متکثر و وجود شرایط و آثار متفاوت در زمینه های مختلف ایراد خسارت و مسئولیت مدنی است. در این نظام حقوقی نیز قواعد حقوقی ناظر بر شرایط و آثار مسئولیت مدنی در ابواب مختلف و با توجه به زمینه ایراد خسارت و طبیعت خسارت وارده به تفکیک مطرح می‌شود و قواعد کلی و قابل اعمال در تمامی ابواب ایراد خسارت وجود ندارد.

منطق و رویکرد مناسب برای طرح مباحث حقوق مسئولیت مدنی ایران، با توجه به قوانین نوشته و همچنین سوابق فقهی موضوع، ترسیم و مطالعه شرایط و آثار به تفکیک موضوعات بدین شرح است:

- اتلاف مالی ناظر بر تلف، ناقص و معیوب نمودن عین و منفعت. هزینه‌های مالی تحمیلی نیز ملحق به این مقوله است.

- ایراد خسارت جانی غیر عمد که ناظر به مبحث دیات و مسائل مالی ملحق به ایراد خسارت جانی است.

- ایراد خسارت معنوی که ناظر بر خسارات غیر مالی و غیر جانی است.

- مزاحمت و خسارت راجع به محرومیت یا محدودیت از مطلوب‌هایی که مالک حق یا مال به لحاظ تصرف دیگری در حقوق و اموال خود تحمل می‌نماید.

- غصب، ناظر بر خسارات ناشی از تصرف غیرقانونی اموال و حقوق دیگری .

تکثر منطبق مسئولیت مدنی و وجود شرایط و آثار متفاوت برای هر یک از مقولات، مانع وجود عناصر حقوقی مشترک که شایسته بررسی واحد باشد نیست. مشخصاً احکام و مباحث راجع به رابطه سببیت در معمول موارد ایراد خسارت یکسان و جاری است (مگر در مورد

۱۲۶ | پژوهش حقوق خصوصی | سال دوازدهم | شماره ۴۴ | پاییز ۱۴۰۲

مبحث غصب که مسئولیت فارغ از وجود رابطه سببیت فعل غاصب و خسارت ایجاد می‌شود) و می‌تواند در مبحثی جداگانه و عمومی مورد مطالعه قرار گیرد.

منابع

فارسی

- امامی، سید حسن. حقوق مدنی. ویرایش ۲۱. ج. ۱. تهران: اسلامیه، ۱۳۷۹.
- امیری قائم مقامی، عبدالمجید. حقوق تعهدات: کلیات حقوق تعهدات - وقایع حقوقی. تهران: میزان، ۱۳۸۵.
- بابائی، ایرج. «بررسی عنصر خطا در حقوق مسئولیت مدنی ایران». پژوهش حقوق و سیاست ۴، ش. ۲ (۱۳۸۱): ۴۹-۹۰.
- بابائی، ایرج. «نقد اصل قابلیت جبران کلیه خسارات در حقوق مسئولیت مدنی ایران». پژوهش حقوق و سیاست ۷، ش. ۲ (۱۳۸۴): ۴۵-۸۲.
- بابائی، ایرج. «جبران خسارات ناشی از صدمات بدنی در حقوق مسئولیت مدنی ایران». پژوهش حقوق و سیاست ۲۸ (۱۳۸۹): ۱-۳۰.
- بابائی، ایرج. «جایگاه تفکیک اتلاف و تسبیب در حقوق مسئولیت مدنی». تحقیقات حقوقی ۷۶ (۱۳۹۵): ۸۳-۱۰۸.
- بابائی، ایرج. حقوق مسئولیت مدنی و الزامات خارج از قرارداد. ویرایش ۲. تهران: میزان، ۱۳۹۷.
- بابائی، ایرج. حقوق بیمه. ویرایش ۳. تهران: سمت، ۱۳۹۸.
- بجنوردی، حسن. القواعد الفقهیه. ویراسته‌ی محمد حسین درایتی و مهدی مهریزی. ۷ ج. قم: الهادی، ۱۳۷۷.
- بروجردی عبده، محمد. حقوق مدنی. گنج دانش، ۱۳۲۹.
- جعفری لنگرودی، محمد جعفر. ترمینولوژی حقوق. گنج دانش، ۱۳۹۸.
- حسینی مراغی، عبد الفتاح بن علی. العناوین الفقهیه. ۲ ج. قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷.
- خمینی، روح الله. تحریر الوسیله. ج. ۱. قم: دار العلم، ۱۳۷۹.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی. الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة. ویراسته‌ی محمد کلاتر. ۱۰ ج. بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات، -.
- صفایی، حسین، و حیب الله رحیمی. مسئولیت مدنی تطبیقی. شهر دانش، ۱۳۹۷.
- صفایی، حسین. مسئولیت مدنی (الزامات خارج از قرارداد). ویرایش ۱۲. سمت، ۱۳۹۸.

- عدل (منصور السلطنه)، مصطفی. حقوق مدنی، ۱۳۵۴.
- کاتوزیان، ناصر. حقوق مدنی، الزامهای خارج از قرارداد: ضمان قهری. دانشگاه تهران، ۱۳۷۴.
- کاتوزیان، ناصر. حقوق مدنی، الزامهای خارج از قرارداد - ضمان قهری. ویرایش ۲. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۸.
- کاتوزیان، ناصر. الزام های خارج از قرارداد مسئولیت مدنی جلد اول قواعد عمومی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۵.
- محقق حلّی، جعفر بن حسن. شرایع الإسلام. قم: اسماعیلیان، بی تا.
- نجفی، محمد حسن. جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام. ۴۳ ج. بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۳۶۲.

References

- Calabresi, Guido, and Douglas Melamed. "Property Rules, Liability Rules, and Inalienability: One View of the Cathedral." *Harvard Law Review* 85, no. 6 (1972): 1089.
- Charle, Demolombe. *Cours Du Code Napoléon, Traité Des Engagements Qui Se Forment sans Conventions*. Vol. VIII. Paris, 1878.
- Elliott, Catherine, and Frances Quinn. *Tort Law*. Harlow, England; New York: Pearson Longman, 2009.
- Elliott, Catherine. *Tort Law*. Harlow, England; New York: Pearson Longman, 2009.
- Epstein, Richard Allen. *Cases and Materials on Torts*. 5th ed. Law School Casebook Series. Boston: Little, Brown, 1990.
- Ferrand, Frédérique. *Droit privé allemand*. Dalloz, 1997.
- Harpwood, Vivienne. *Modern Tort Law*. London; New York: Routledge-Cavendish, 2009.
- Markesinis, B. S., and S. F. Deakin. *Tort Law*. 4th ed. Oxford [England]: New York: Clarendon Press; Oxford University Press, 1999.
- Markesinis, Basil S., and Hannes Unberath. *The German Law of Torts: A Comparative Treatise*. Hart Publishing, 2002.

- Mazeaud, H. et L., and Andre Tunc. *Traité théorique et pratique de la responsabilité civile délictuelle et contractuelle*. Paris: Montchrestien, 1965.
- Mazeaud, Henri, Léon Mazeaud, and André Tunc. *Traité théorique et pratique de la responsabilité civile délictuelle et contractuelle*. 6th ed. Vol. 1. Paris: Monchrestien, 1965.
- Merrill, Thomas W., and Henry E. Smith. "What Happened to Property in Law and Economics?," *Yale Law Journal* 111 (2001): 357.
- Prosser, William Lloyd, W. Page Keeton, Dan B. Dobbs, Robert E. Keeton, and David G. Owen, eds. *Prosser and Keeton on Torts*, 5th Edition. 5th edition. St. Paul, Minn: West Group, 1984.
- Steele, Jenny. *Tort Law: Text, Cases, and Materials*. 3 edition. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press, 2014.
- Terré, Francois, Philip Simler, and Yves Lequette. *Droit civil, Les obligations*. Paris: Dalloz, 1996.
- Viney, Geneviève. *Introduction à La Responsabilité*. 3rd ed. Paris: LGDJ, 2008.

Translated References Into English

- Emami, Seyyed Hassan. *Civil Law*. Edition 21. V. 1. Tehran: Islamia, 2000. [In Persian]
- Amiri Ghaem Maggi, Abdul Majid. *Laws of obligations: generalities of the law of obligations - legal events*. Tehran: Mizan, 2006. [In Persian]
- Babaei, Iraj. "Evaluation of Negligence in Iranian Tort law". *Law and Policy Research* 4, Vol. 2 (2013): 49-90. [In Persian]
- Babaei, Iraj. "Criticism of the principle of compensability for all damages in Iranian Tort law' ". *Law and Policy Research* 7, no. 2 (2014): 45-82. [In Persian]
- Babaei, Iraj. "Compensation of Personal injury in Iranian Tort law ". *Law and Politics Research* 28 (2008): 1-30. [In Persian]
- Babaei, Iraj. "Role of direct and indirect Act of harm in Iranian Tort law". *Legal Research* 76 (2015): 83-108. [In Persian]
- Babaei, Iraj. *Tort law*. Edition 2. Tehran: Mizan, 2018. [In Persian]
- Babaei, Iraj. *Law of Insurance*. Edition 3. Tehran: Samt, 2018. [In Persian]
- Bojunordi, Hassan. *Ghavaed Fiqh*. Edited by Mohammad Hossein Drait and Mehdi Mehrizi. 7 c. Qom: Al-Hadi, 1998. [In Persian]

- Boroujerdi Abdo, Mohammad. Civil law. Genach Danesh, 1950. [In Persian]
- Jafari Langroudi, Mohammad Jafar. Legal terminology. Ganj Danesh, 2019. [In Persian]
- Hosseini Maraghi, Abdul Fattah Bin Ali. Al-Anawin al-Fiqhiyyah. 2 c. Qom: Islamic Publications Office, 1417. [In Persian]
- Khomeini, Ruhollah. Tahrir al-Wasila. J. 1. Qom: Dar Alam, 2000. [In Persian]
- Second Martyr, Zain al-Din Bin Ali. Al-Ruda al-Bahiya in the description of al-Lama' al-Damashkiyyah. Edited by Mohammad Kalantar. 10 c. Beirut: Al-Alami Press Institute, [In Persian].
- Safai, Hossein, and Habibullah Rahimi. Comparative civil liability. Shahr Danesh, 2018. [In Persian]
- Safai, Hossein, Civil liability (non-contractual obligations). Edition 12. Samet, 2018. [In Persian]
- Adl (Mansour al-Sultaneh), Mustafa. Civil law, 1975. [In Persian]
- Katouzian, Nasser. Civil law, non-contractual obligations: Tort law. University of Tehran, 1995. [In Persian]
- Katouzian, Nasser. Civil law, non-contractual obligations - Torts. Edition 2. Tehran: University of Tehran, 1999. [In Persian]
- Katouzian, Nasser. Obligations outside the contract, Tort law , volume one of the general rules. Tehran: Tehran University Press, 2015. [In Persian]
- Hali researcher, Jafar bin Hassan. Islamic law Qom: Ismailian, Beta.
- Najafi, Mohammad Hassan. Jawaharlal Kalam in the description of the laws of Islam. 43 c. Beirut: Dar Ahya al-Trath al-Arabi, 2020. [In Persian]

بابایی، ایرج. (۱۴۰۲). مسئولیت مدنی؛ منطق واحد یا متکثر، پژوهش حقوق خصوصی، ۱۲(۴۴)، ۹۷-۱۳۰:

doi: 10.22054/jplr.2023.50777.2372

Private Law Research is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.